

ЗА ИВАН ХАДЖИЙСКИ, ЗА БЪЛГАРСКИТЕ ПИСАТЕЛИ, ЗА РОДИНАТА

Фрагменти от разговори с проф. Димитър Михалчев

Михаил Топалов

Когато през 1948 г. ме изпращаше да разговарям с професор Димитър Михалчев, Владимир Поптомов каза: „Знам, че много наши другари не го ценят — ремеканството му ги дразни. Но човекът е голям учен, голям българин. А това е важно. Ние не събираме интервютата за сегашното време. Ние ги събираме за бъдещето. Нека тези хора разказват, нека кажат каквото знаят. Ето професор Михалчев като редактор на списание, като литератор знае много пътечки и пътеки, които ние тепърва налучкваме. Затова бъди много почтителен, много внимателен и малко говори. Повече слушай и записвай. Неговата философия е неговото верую — нея не докосвай. Поговорете повече за Иван Хаджийски. Ние имаме нужда от социолози като него, да налучкаме техния път.“

Поптомов четеше с голям интерес стенограмите на разговорите с Михалчев. Два пъти ми повтори: „Разпитвай за метода на работа на Хаджийски, това е много важно. Очевидно без социология няма да може да се мине.“

Отидох у професор Михалчев пак след много време, една-две години преди смъртта му. Жена му, пъргава и здрава, с бодра памет, шеташе. Той бе грохнал, стар, изморен. Оплака ми се — крадели му книгите. Щял да завещае цялата си библиотека на университета. Повиках фотографа Михаил Ташев от вестник „Отечествен фронт“ и той му направи цял филм със снимки. След време занесох на професора една от тях. Като я видя, отначало се усмихна, а след това се натъжи и рече: „Кога станах на осемдесет години. . . Кога остарях тъй бързо. . .“

Заговорихме за Съветския съюз, за Христина Морфова и за Прокопова, които отишли там през 1935 година, когато Михалчев е бил пълномошен министър в Москва.

Поместените тук фрагменти от разговорите, водени през 1948 година по поръка на Владимир Поптомов, засягат проблеми на творчеството, включват оценки и спомени на професор Михалчев за неколцина български писатели и предимно за Иван Хаджийски.

*

— Аз и по-рано ви казвах, има една категория хора, които са някакво щастливо и рядко изключение. Те са гордост за рода си, за града или за селото си, зависи къде са се родили. Тези хора определят, така да се каже, характера на своя род, на своя град и народ.

— Кои хора имате пред вид, другарю Михалчев?

— Колоритните хора. Умните хора. Надарените хора.

— Например?

— Хаджи Димитър за Сливен. Не Добри Чинтулов, не. Хаджи Димитър е характерният човек на хайдушкия Сливен. Априлов — на Габрово с неговата предприемчивост, търговия и жажда за просвета. Няма по-жадни за просвета българи от габровците. Това трябва да им се признае. Не пинтилка — габровците не са по-големи пинтии от ловчанлии или троянци. Не.

Жаждата за знания, тази жажда на габровци е напълно обяснима. Те, които няма какво да ядат, искат да ядат бели порязаници. И стават учители или попове. Само те са били нахранените хора в миналото и те са яли по-бял хляб, с по-чисти ръце.

Онова качество на габровците да се шегуват със себе си, не е само тяхна привилегия. Не. Това е привилегия на всички успели хора въобще. Надебелете тези думи. На всички успели хора. Защото само преуспелият в живота може да си позволи да прави шегички със себе си. Ако габровци не бяха успели, ако бяха си останали голите и гладни габровци, шяха да бъдат само голи фудули, но не и веселящи. Да се шегуват с най-отвратителната си черта — скръзълъка.

Ако е за веселящи, аз намирам, че троянците са най-големите веселящи. Казанлъчани не падат по-долу от тях. Макар че ги дели един Балкан. Веселбата, както ви казах — завчера, е типично качество на българина. Българинът по начало е весел. Той е духовит, шеговит, но, казах ви, шегува се само този, който преуспее, който има нещо зад гърба си, който може да почерпи, да покани гости, да разкаже весели спомени.

Иван Хаджийски беше много духовит човек. Но тънко духовит, не язвителен. Той е типичният представител на Троян и Троянския край, както Хаджи Димитър на Сливенския край или Априлов на Габровския. За съжаление през време на Възраждането троянските абаджии и терзии не са могли да създадат герой. Не че не е имало — не е имало условия да се проявят.

Аз ви казах — природата дава щедро навред, но не винаги пониква това, което се посее. Притчата за сеяча е най-доброто доказателство за това. Излязъл сеяч. Хвърлил много семена. Едни паднали на камениста почва. Птичките ги изкъввали. Други паднали в храсти и буренащи. Тревата ги заглушила. Трети паднали в рохкава почва, поникнали и дали добри плодове.

Същото е с хората. Иван Хаджийски е от хората, на които природата е давала, давала, та се забравила. Отворила черепа му и наливала, наливала, та не мерила. Той беше вестранно надарена личност. При мене, в моето списание, дойдоха много талантливци хора. Едни напреднаха, други пропаднаха. Едни създадоха нещо, други не оставиха нищо освен името си.

— Кои смятате между напредналите и кои между пропадналите?

— Аз възлагах големи надежди на трима души: Иван Хаджийски, Крум Ахчийски, Ефрем Каранфилов. Това беше моята надеждна тройка. Безспорно най-талантлив от тях беше Иван Хаджийски — с най-голям заряд, с най-далекобойна артилерия. Той можеше да разбие всякаква крепост.

Крум Ахчийски беше по анализите — той беше по-забавен в личните разговори и беседи, отколкото в писането. И той потвърди, че когато човек много говори, изхабява се. Пропала. Загива. Затова един съвет от мене — не говорете много. Пестете заряда на думите си. Те са капитал. Който много дърдори, изпада в немилост, той пропада в очите на онези, които го слушат. Образец за това — колко да се говори и как да се говори — е Иван Хаджийски. Ние нямаме по-дълбок анализатор на душата на българина от него. Той можеше да анализира всичко, дори въздишката на българина.

Не се смейте. И в тази въздишка той виждаше нещо. По нея можеше да отгатне характера, душата, манталитета на българина. „По един начин — казваше той — въздиша полянецът, по друг — балканджията, по един начин банкерът, по друг — търговецът.“ Този човек беше като някакъв сензимограф, който долавя и най-слабите трептения на човешката природа. Неговите чувства бяха много изтънчени, неговото обоняние — много изострено.

Когато дойде за пръв път при мене, аз видях един човек тих, затворен, мълчалив. Повече слушаеше, по-малко говореше. Донесе ми статия. Аз я прочетох. Трябваше да ви кажа, че тя не беше блестяща. Аз му казах откровенно:

— Господин Хаджийски, статията ви е добра. Аз мога да я отпечатам още сега, в този ѝ вид. Но виждам, че не е това, което можете да ми дадете вие. Поработете върху нея, задълбочете анализа на психологическия портрет. Вижте клетките, мускулните влакна и тогава ми я донесете. Сега сте ми очертали само отделните органи — ръце и крака. А аз искам да видя клетките, обмяната на веществата, мускулите.

Той се сконфузи. Човек рядко може да срещне по-чувствителен автор от него, което по-казваше, че е мислил много върху статията.

Разбрах, че ще я взема и няма да ми я донесе повече. Затова посегнах, дръпнах статията от ръката му и казах: „Аз може би греша. Оставете ми я! Аз ще видя какво да се направи.“

Слушайте сега, какво стана по-нататък.

Той се изчерви още повече. И ми каза:

— Господин професоре (той рядко ми казваше господин Михалчев), господин редакторе. . . (но в думата „редакторе“ вложи малко, съвсем малко троянска язвителност и аз го схванах), аз ви моля да не печатите статията в този ѝ вид. Знам, че няма да ми я дадете. Но аз ще ви донеса друга статия. Ще се постарая.

Повече нищо не каза. Нито дума. Стана и си отиде.

Аз се позасрамах.

(Тук проф. Михалчев се усмихва.)

*

Помислих, че няма да стъпи вече в списанието ми. Почаках една седмица. Не ми се обади. Минавах един ден по „Царя“ и до паметника на цар Освободител видях някакви селяни. С по-тури, с аби. Потурите бяха с особена кройка — широки горе, а тесни долу — при прасците. Интересна носия. И сред тях хора — Иван Хаджийски. Води ги и им разказва нещо за паметника. Селяните бяха с дисаги. Това още повече ме изненада. Аз се спрях при тях. Той говореше с уважение. С обич. Аз ценя такива хора, които винаги говорят с обич и уважение — не е важно какви са слушателите.

Иван Хаджийски имаше обаятелен глас. Малко плътен, малко звучен, но се слуша, налага да се слуша. Този глас е на оратори, които могат да наложат словото си. Ако той беше в Народното събрание, шяха да го слушат с голямо внимание. Но той не стигна до там. Рано умря.

(Въздиша.)

Смъртта коси най-достоините. Забележете, най-достоините хора на нашите градове са умрели най-рано, на млади години. Не е достойно да умреш на старини. Най-достойно е да умреш на младини, но след като си дал това, което можеш да дадеш. Не по-рано. Поне частица от него. Плевен не можа да остави човек, който да го прослави. Търново не можа да остави хора, които да бъдат знамена. Знамена ни трябват, знамена! За всеки град — по знаме. Левски — за Карлово, Ботев — за Калофер, Хаджи Димитър — за Сливен, Софроний — за Котел. Не Раковски — Софроний е знамето на Котел. Севлиево е хубав град, но и той няма знаме. Знамето е много важно нещо. То възпитава. Ловеч също няма знаме. Пловдив има много богати хора, но знамена няма. А виж, Търговище има — Куруто. Русе — баба Тонка. Стига му. Това е премного за един град. Варна няма знаме. Владислав Варненчик — то е чуждо знаме, не все, не топли. Троянци имат Иван Хаджийски. Но те не могат да го оценят. Затова знамената първо се качват нависоко и оттам се развяват. А не в канцелариите. В канцелариите знамената стоят в калъфи. А троянчани още не са развели знамето си.

Вие сега, когато записвате тези неща, запазете този ръкопис. Аз ще си отида, ще умра, както ще умрем всички, но да остане като некролог за него. Той заслужаваше повече. Той заслужава да се направи една дисертация за неговия метод на работа. Аз не познавам по-грудобливи човек от него. Нуждата го натискаше винаги. Той никога не се е виждал с пара — все имаше дългове някакви.

*

— Другарю професор, в какво виждате заслугите на Стилиян Чилингиров като културен деятел?

— Само в едно — той продължи традицията на нашите възрожденци. В нищо друго. Като писател той бе от средна величина и не можа да прибави нищо към нашата литературна съкровищница, както например Елин Пелин или Йовков. Йовков безспорно е преди Елин Пелин. И той ще се чете повече от него, защото е по-дълбок. В изкуството, както и в науката, не е важно количеството, важното е дълбочината. Колкото по-дълбок кладенец копаяш, толкова

по-чиста и по-бистра е водата. Горے, на широкото, плуват мътилките, там са блатата, долу са чистите непресъхнали извори.

И Иван Хаджийски разбра това нещо много добре. Той никога не се ровеше горе из блатото. Той дълбаеше надолу, вникваше в нашата история, в нашата икономика. Вникваше в народната душа като един упорит и страшен геолог. Неговото длето дълбаеше все по-навътре и по-навътре. Аз съм се удивлявал на дълбочината на мисълта му, която не знаеше предел. И ако ви казвам, че този човек беше своеобразен гений, то е затова, че геният винаги дълбае надълбоко. Няма повърхностен гений. Такъв не съществува. Повърхностни са плитките хора, ограничените умове. В човешката история хората като Хаджийски са правили големите дела и големите открития, защото са били надарени със страшна упоритост.

Вие трябва да прочетете всичко, написано от Хаджийски, за да разберете как този човек се опитваше да повдигне националното чувство у българина. Нашата история по начало е трагическа. Аз съм ви говорил вече. Накъдето и да се обърнем назад в историята си, виждаме кланета, погроми, поражения и малко светли страници. Хаджийски искаше да напише една студия за светлите страници в нашата история, за хубавото, което е направил българинът. Но не му остана време. Той само с един поглед можеше да открие хубавото и лошото. Той само с едно прочитане схващаше същността на всяка професорска студия. Казах ви вече, че той започна да издава кратки лекции от професорските беседи за студентите. Това беше само повод. Истинската причина беше, че той искаше да се сближи с професорите, да изсмучи меда от техните многобройни научни пити, надиплени в кошера им. Защото един професор трупа студии, трупа изследвания, а като умре — нищо не остава от тях. И от него. Хилляди са били професорите — като Хаджийски са единици. Един Асен Златаров също трупаеше. Но той не съумя да извади само меда от воштината. И неговото се изгуби наполовина. Хаджийски водеше беседите си на високо научно равнище. През 1941 г. написа една малка статия — „Качествата на българина“, която не е излязла още. И не зная дали е запазена. Но тя съществуваше. Качествата на българина! Как ги вижда тоя троянец! Интересно, нали? Когато бях в Съветския съюз, един научен работник правеше книга „Качествата на съветския човек“. Беше много интересна.

— Другарю професор, кои са според вас качествата, които се изискват, за да стане човек дълбок, голям учен?

— Сложен въпрос. Но бих ви отговорил просто. Проследете живота и работата на Иван Хаджийски и ще намерите отговора.

— Но той не е признат за голям учен.

— Признанието идва от времето. От поколенията, а не от академичния съвет, когото не искам да подценявам. Когато аз водих моите дела с проф. Кинкел и с проф. Консулов, когато се влачехме по съда ние, учените, ние, професорите, когато предоставихме на съдиите да решават нашите научни проблеми и спорове, аз паднах в собствените си очи. Защо? Защото ученият е като поета — той стои над другите, които не са специалисти в неговата област, както строителят стои над нас, учените и поетите, в своята област. Там ние сме пълни профани. Той е капацитетът.

Иван Хаджийски поиска да повдигне самочувствието на българина. Той търсеше оптимистичното в неговата история. Той направи да заблестят онези диаманти, които стояха затрупани в калта, в тинята и пръстта на времето. Диамантът никога не губи своите качества, където и да се намира. Важното е да го откриеш, да го излъскаш и покажеш в света.

Кой като Хаджийски показва българина в най-хубавата му светлина? Кой като него изследва душата на еснафа, на търговеца, на военния? Никой. Кой като него даде такива сочни картини на народния бит, които съперничат на картините, които ни е оставил Захари Стоянов? Единият го дава по един начин. Другият — по друг начин, но и двамата служат на една идея — България. Докато четеш Захари Стоянов, в душата ти остава тягостното чувство, че всичко ще завърши трагично. Като четеш Хаджийски, виждаш, че той знае по-други неща, че той вижда българина откъм другата му, хубавата му страна. А тя е великолепна. Ние, хората от Тракия, и вие, балканджиите, които сте слезли в равнината, се сблъскваме. Ние се сближаваме и опознаваме. Но ние запазваме в себе си нещо свое, нещо мъдро, нещо велико, което се тай и заглъхва.

Аз не знам дали друг като Иван Хаджийски би се заровил в пропастите на историята, за да дири диамантите на народната душа? Не. Няма такъв. И ме гложди една мисъл — какво ли би направил този човек, ако беше осигурен? Ако беше богат? Ако хвърляше цялата си енергия за науката, а не за хляба. Казах ви — борбата за хляба е много тежка. Тя погубва много хора. Тя изпизва силите на човека. Човекът на науката е обременен от много грижи. А най-голямата му грижа е да изяви себе си.

Иван Хаджийски беше проникновен учен, учен от много голяма величина. Той започна да изучава кои са били майсторите на мостовите в Троянско и кои са били майсторите на Троянския манастир. Той не го харесваше много като строително величие. Повече му се харесваше Рилският манастир. И се чудеше защо не са го направили по-голям? Но това са странични неща. Искам само да ви кажа, че го вълнуваха най-различни проблеми, всяка една от които заслужаваше внимание. Но внимание на изследовател, а не на лаик. Ние, хората, обичаме да погледнем отгоре-отгоре на нещата и да теглим своите заключения.

Вниквайте по-дълбоко в нещата! Гледайте не лустрото, а същността, сърцевината. Можех ли аз да направя един анализ на душата на тракиеца, на полянеца? Да, можех, Но не го направих. И съжалявам. А Хаджийски изпълни дълга си към своя край, към балканджигите. И затова вие трябва да сте му много благодарни. Но благодарността е относително понятие, нали?

★

— Имало ли е случай да се скарате с Иван Хаджийски за нещо?

— Много пъти.

(Усмихва се, търка брадата с ръка, клати глава.)

— Да. Скарвали сме се. И то много сурово.

— Защо?

— Когато излезе неговата книга за душевността и бита на българина, на няколко места той се отнася обидно с баша си. Спомняте си, нали? Когато баша му излиза от болницата, по-мъкнал куфара си, за да не плаща, и как пада пред вратата от болест, от слабост. . . Но тъкмо това е типичната черта на истинския българин — жертвата. Саможертвата. Иван Хаджийски нямаше да бъде Иван Хаджийски, ако неговият баша не беше икономисвал. Ако се беше возил на таксито, ако си беше пил парите, колкото ги има. Щеше да го остави някъде чираче, щеше да го захвърли, а той ще си гледа кефа. А той, троянецът, пести, събира, къта, работи до последния си дъх. И си нгът му го поднася, обижда го. Защо? Колкото е благосклонен и нежен към майка си, толкова е суров към баша си. Това аз не го одобрявам. Башата е еднакво свят и чист, както и майката. Каквито и прегрешения да има към децата си, те са длъжни да му ги простят, защото те не знаят мъките, които той тегли, страданията, които изживява, за да изхрани челядта си. Аз винаги съм страдал без баша си. И винаги съм си го представял като герой, като най-добрия баша. Ами поставете се на мястото на този баша, в един малък, беден град. Как припечелва хляба си. С мъка. С пот. С труд. С унижение. Той мълчи. Той страда. Той работи денонощно. Мисълта за парите не го напуша никога. Да плати борчовите си, да осигури децата си. Башата е като челядната гредна на кораба, о която се биват всички вълни. Башата умира много по-рано от майката, защото изживява всичко вътре в себе си. Той е герой — мълчалив, нежен, герой и умира в мълчание и мъка. Жените по-лесно преживяват нещастията. И затова те по-дълго време живеят. А башата — башата е страдалец. Тъкмо затова се скарахме с Иван Хаджийски. И аз го накарах да премахне тези няколко реда. Той нищо не каза, но и не ги промени.

— Как работеше той, как събираше материалите си за тия социологични изследвания?

— Казах ви — много упорито. Той, Хаджийски, смяташе, че всеки човек е един узрял грозд прекрасно грозде. От това грозде може да се извади сок, от който да стане шампанско и оцет. Зависи как ще се обработи, как ще се постъпи с него. А може да стане чудесно сладко или мармелад. Всеки човек крие в себе си и кисел оцет, и захар. . . Зависи кое ще се извади и направи от него.

— Другарю професор, вие били ли сте в нашия край — Севлиево, Троян?

— Да, бил съм и в Ловеч, и в Тетевен. В Севлиево само съм минавал. През 1938 г. се уговорихме да отида в Севлиево, за да изнеса една сказка за Ремке и философията му — не ми позволиха. После един депутат повдигна въпроса в парламента — защо е спрял Михалчев. Но в Троян съм бил на младини. Помня го. Познавам го и отпосле. Ловеч ми харесваше много. Много кокетно и мило градче, със свой стил и свой колорит. Хората му също много ми харесват. Тетевенци са по-строги, по-студени хора. Те не знаят много да се усмихват, докато троянци са весели хора. Аз съдя за даден край и по това — имало ли е там в турско време затвор. В Троян нямаше затвор. В Тетевен нямало затвор. И това за мене е много важен указател. Има ли някъде затвор — това е вече предупреждение — или народът е много бунтовен, или народът е много беден. Но в градчетата, където нямало затвори, там моралът е бил на особена почит. Здравият български морал. Веднъж в Троян, когато бяхме там с Хаджийски за малко — минахме пътят, — един учител започна да говори много авторитетно и много солидно за характера на българите. Били хитри, двулични, гъвкави, пригодни за всякаква политика. Иван Хаджийски му възрази — той каза, че един народ, който е залепил къщата си до крепостта на Византия — най-коварната и най-гъвкава и м п е р я, който е трябвало да оцелее, трябвало да бъде такъв дипломат и хитрец, да я надхитри и надживее. Ето на. Ние, българите, надживяхме Византия. Този народ има прекрасни качества да живее. Да се бори. Да диша. И да не позволява да става мост на другите. Аз познавам историята. Вашият край — колкото е беден, толкова е героичен. Но де го, де го един писател, който да го опише. Вие нямате големи имена на писатели и художници от рода на Йовков или Вазов. Ако не е Хаджийски да дава тон на околната панорама, вие сте доста бедни.

— Шивачев от Ловеч.

— Неизявен, недоразвит талант. Такива има премного. Аз познавах един поет — Бояджиев, който беше много по-талантлив, но умря рано. Не искам низини. Искам да гледам върхове. В нашата социология Иван Хаджийски е връх, както е връх Йовков в литературата.

— Какви качества се изискват, за да преуспее един народ?

— Качествата на Хаджийски — преди всичко упоритост, ученолюбие, възприемчивост, доверие, търпение, владее на нервите, чувство на взаимопомощ, храброст, смелост — с една дума мъжеството. Народ, който се разкъсва в удоволствия и не си доспива поради оргии, е загубен народ. Не съм виждал Хаджийски да се забрави някъде — ако има ядене, яде умерено. Повече слуша — по-малко говори. Ако има пиене — само докосва чашата — за компания. Но не пиеше. Но не се беше и в гърдите, че е въздържател, не. Въздържателите, казваше той, не са гледани с добро око от пиещите. А не можеш да искаш всички да не пият. Хаджийски имаше едно тънко, внимателно отношение към всички хора. Той ги обичаше. И ги уважаваше. Уважението е монета с две лица. Не уважаваш ли — няма да те уважават. А той уважаваше хората. Дори да беше напълно прав в споровете, той умееше да казва: „Да, възможно е и друго“, „Приемам, може да се докаже и обратното“, „Случва се“, „Може би“, но не отстъпваше от позициите си. Това впрочем е черта на целия оня край — мъдър и спокоен характер на улегнали и яки българи. Това запомнете от мене — край, в който не е имало затвори в турско време, па и сега няма — това е хубав край. С добри, хубави хора. Душата на народа се изучава и по това нещо, което ми откри Хаджийски. И той се гордееше, че в неговия град не е имало затвори, докато в Шумен те са били два. Не искам да обидя шуменци — но нали в Троян, Тетевен и Карлово не е имало затвори. Също в Калофер, в Котел или в Елена. . . Проследете историята на тия градове и ще видите, че оттам са излезли най-добрите българи — еманацията на нацията ни. Най-добрите хора на България не са гледали окови и затворнически стени. . . Това мисля.

— Какво отражение дава родът за формирането на характера?

— Не толкова родът, колкото майката и бащата. Само те оформят характера на детето. Другите фактори, като училището, са само странични, но също тъй важни фактори. Ако майката е нежна, отзивчива и ученолюбива — и детето ще бъде такова. Ето, спомнете си как Хаджийски описва майка си, вуйчо си. Но за баща си — нито дума, като духовен индивид. А и той е влиял върху него — не може да бъде. Ние се впуснахме нашироко в тази тема: „Бащината стряха — основа на патриотизма“. Защо, казваше той, номадите и хуните не са

оставили държава? Защото не са имали бащина стряха. Защо римляните създадоха най-голямата империя? Защото те именно правеха бащина стряха. И в това здраво строителство, което се вършеше в Балкана, Хаджийски виждаше една от силните черти на българина. Ходят, къде ходят — балканджии — били те габровци, котленци или троянци — ще се върнат в бащиния си край. Аз познавам хора от Дебелец, Търновско, били по двацет години в Русия и пак се връщат — да си харчат парите в Дебелец, да купуват ниви там. Това е една много типична черта на балканджията — да обича бащината си стряха. И тази миграция сега от селата към градовете на мене лично не ми харесва. Ти изкубваш човека от бащинията му. Ти го въвеждаш в един свят, който му е чужд. Той обича гнилия път, гнилата кола, гнилата стряха — защото тя му е бащина стряха. И този Хаджийски вникна в това качество на българина — да обича стряхата си. Вазов, където идеше — правеше си къща. Без къщи не стои. Затова е велик и вечен — защото отразява великите и вечни качества на българина. Но това са странични въпроси. Аз исках да ви покажа само онова, което Ви интересува — как се е оформил характерът на един учен, когото аз дълбоко уважавам и ценя. Винаги му беше мъчно за бащината стряха, винаги (усмива се тъжно). И на мене също. Да ви изповядам нещо — не е минавало ден, не е минавало час да не си спомня за моя край, за майка си — когато ги напуснах. И сега си спомням. И ми е много мъчно. Но ние мъжете крием болката си. И това ни погубва, ние се самопожертвуваме. Мъката е най-страшният бич за човека. Ако не беше скритата душевна мъка, той щеше да живее сто и двеста години. Особено мъката по бащиния край. Затова бегълците стават пияници. Защото изгарят от мъка по родината си. . .

*

— На този свят най-нежното нещо е детската душа, по-нежна е от цвете. Най-деликатното нещо са женската душа и изкуството. Кое от двете е по-деликатно — не знам, но изкуството като душата на жената иска всеотдайност, иска нежност, иска много, много любов. Както е красиво и благодарно да служиш на любовта на жената, така благодарно и красиво е да служиш на олтара на изкуството. Независимо какво, но да бъде изкуство. Забележете — жените на всички по-видни, по-изтъкнати хора са се стремили винаги към изкуството. Ненапразно Нерон е излизал на сцената да пее. Така той е искал да обае и Сабина Попея, но и за да залови една своя вътрешна амбиция. Да покаже своето „аз“.

Иван Хаджийски се посвети на науката. Елин Пелин похаби част от прекрасния си талант — защото позанемари най-хубавото изкуство — литературата. Двацет години той книга почти не издаде. Казвам почти, защото този голям талант можеше да ни зарадва с пет-шест книги поне. А той написа „Аз, ти, той“ — това е книга за перото на по-слаби писатели. Но не и за него. Литературата е голям воденичен камък, който виси на шията на писателя. Ако не вдига гордо глава, ако не работи — той ще го повлече на дъното и ще го удави. Камъкът е тежък — само който не познава мъките на литературата, той не може да ги оцени. Мои съсед са двама хора на изкуството — единият Гьончо Белев, другият Светослав Обретенов. Мой съсед и приятел беше Емануил Попдимитров. Аз ви говорих вече за него.

Това са три характера — три антипода. Гьончо Белев ще умре заедно с произведенията си. Защо? Нашите писатели не могат да разграничат вечното от временното, общо-човешкото от регионалното. Това искам да се запомни. Оттук започнаха и нашите неприятности с моя тракийски събрат Константин Петканов. Знаете го нали?

(Усмива се малко скръбно, малко загадъчно, малко съжалително.)

Не бих желал да говоря, жена му би се научила и би ми се сърдила много. Но тя ще остане по-дълго от него. Той ще се забрави. Говорих ви вече за „Моравя звезда — кървава“ — тя е най-хубавото от цялото му творчество. Той похаби хубавия си талант, като го удави в много вода.

Той не беше като Йовков да може да педи, да суши, да проветрява. Да оставя прането да изсъхне докрай — водата е, която носи живот в природата, но водата в литературата е, която затрива произведенията. Величието на един автор се състои в това — да може да отдели вечното от временното, сухото от мокрото. Като млад начеващ писател Балзак експлоатираше много

водопроводите на Париж. Но възмъжа. Стана писател — и почна да търси попивателната. Намерете ми поне една капка излишна вода в книгите на троянския представител Иван Хаджийски. — Няма. Защо? Той знаеше кое е трайно и кое — нетрайно.

Всеки писател не може да се отдели от своята регионалност, не, той си остава при всички случаи регионален. Балзак на Турен, Сю на Париж, Вазов на Сопот. Йовков на Добруджа. Но запомни, драги, човек трябва да работи покрай регионалните си работи и нещо общочовешко. Кое произведение на Балзак според мене е най-хубаво. Дядо Горио. И аз имам дъщери като него. И аз съм плакал над неговите страдания. Башата — говорих ви вече — той страда тройно повече от жените. Башата е страдалец от начало до край. При смърт, при нещастие — жената по-вика, поплаче, утеши се. А мъжът е безутешен.

Но кой освен Балзак описа страданията на мъжа? Ние смятаме, че дълбока и трайна литература се създава само с жените — като се описват те. Не. Мъжът е, който тласка историята напред. Мъжът е войникът на бойното поле. Той е рицарят на литературата и той трябва също да се описва. Ние българите, знаем да ценим мъжа и жената, но нямаме герой-мъж. Соколов и Иван Краличът от „Под игото“ не са убедителни герои. Рада Госпожина е по-убедителна. Искам да виждам аз един герой като дядо Горио, като братовчедката Бета, като Евгения Гранде — ярки образи, запомнящи се герои.

— Другарю професор, кое в нашата литература ви се е запечатало?

— Не ви разбирам добре?

— Кои образи и герои сте запомнили най-добре?

— Трудно, но ще ви кажа. Най-напред „Павле Фертигът“ от Вазов. Това, което е било в читанките. Когато създавах Учителския съюз, аз казах на Христо Максимов: „Създайте по-добре образец на учител, вместо да създавате учителски съюз“, защото ние имаме всичко, но не и образец на учител. Едмондо Амичис създаде такъв образ. И Амичис може да се гордее. Съжалявам, много съжалявам, че Иван Хаджийски не ни описа учителя — неговата психология. Да ни даде своето детство, както дава душата на еснафа. Лошо се изразих — да вникне в психиката на детето, както вниква в психиката на троянския занаятчия. Но времето може да роди нови психолози. Обаче дали ще имат тази красива, образна реч като Хаджийски? Това е големият въпрос — ние нямаме философи като Кант, които да стоят на висота. Отвсякъде да го погледнеш — все учен, все професор, все философ. Такива колоритни би трябвало да бъдат и учителите, и героите на авторите.

— Кои герои помните най-добре?

— Читанчините герои. Тези, с които започвах букварите и първите читанки. След „Павле Фертигът“ мога да ви назова още дядо Йоцо, баба Илияца, дякон Левски. Говорих ви за магията на двата разказа на Вазов — с два разказа прави герой. Това е магията на словото. Ще ви доверя нещо, което знам от най-сигурно място, от брата на войводата — Кирил Ботев. Той идваше при мене през войната на разговор. Говорили сме много. Той ми каза, че ако не е била биографията на Захари Стоянов — да прослави брат му — Христо Ботев — Ботев още дълго време щял да бъде в забвение. Виждате ли — биографията на Захари Стоянов — на един гений, прави популярен един, още по-голям гений. Това показва, че за гения трябва да пише гений.

*

— Според мене има известна неправилна политика по отношение възпитанието на студентите по литература и в срещите им с живите наши писатели. Аз като професор винаги съм държал на това — да има известна дистанция между студента и преподавателя му. Между учителя и ученика. И това е напълно естествено. Защо? Защото някой ден ученикът не може при общуването с учителя си да не се почувствува равен с него, да не види всичките му недъзи и грешки, които той има или пък допуска. А това е лошо за самото обучение. Ученикът би трябвало да има голям пиетет, голямо уважение към учителя си. Това се постига с известна дистанция.

Точно такава дистанция, даже по-голяма, би трябвало да има между студентите-литератори и творците на литературата.

Студентът обича да се перчи, да се сближава, да се чувства равен с неравните нему или с тези, които стоят над него, а писателят е тъкмо такъв човек, който стои над него и над другите. Вие не познавате колко горди хора бяха някога българските писатели. Говоря ви за Вазов, за Яворов, за Славейков — нареждам ги така, както ги чувствавам — Яворов е несъмнено най-добрият ни поет след Ботев и Вазов. Но да се доближиш до него, да усетиш дъха му, да видиш дълното му бельо — казано в преносен смисъл — не. И който ви казва, че е бил близък с тях, който се препоръчва за техен приятел — той ви лъже.

Те нямаха приятели.

Те имаха слава. Имаха съзнанието, че са големи, велики българи и служат така най-добре на България.

Имаха ли нужда от приятели? Имаха.

Но търсеха ли ги?

Не ги търсеха.

Те търсеха народа. Душата на народа. И затова Вазов беше най-добрият български турист. Алеко сложи началото на туризма — Вазов го осъществи. И го осъществява цял живот. Един разговор с прост селянин-орач му доставяше много по-голяма радост, отколкото разговорът с един интелигентствуващ или с един писател. Хората с еднакви професии по начало не се уважават — поне вътрешно. А и външно понякога. Вазов не можеше да цени Пенчо Славейков, който искаше да го детронира и да седне на неговия завоюван с мъка трон. Но и Пенчо не му оставаше дължен — те се заядеха. Заядеха се и от това загуби много и престижът им, и литературата. Литературата е свято нещо. Тя не бива да бъде замърсявана от люти ежби и безкомпромисни борби. Битките в литературното бойно поле носят поражения преди всичко за самата литература, след това за биещите се писатели. Ние сме ожесточени в битките и затова често даваме скъпи жертви. Яворов беше най-скъпата ни жертва. Бойното поле се оказа твърде тясно за него и поражението му настъпи бързо и стремително.

Вазов обаче, който познаваше тактиката на врага и маневрите, удържа победа над д-р Кръстев и Пенчо Славейков само благодарение на таланта си. Той ги срази. Защото и те сами се сразиха, като залегнаха зад една позиция на „Мисъл“, която не беше много стабилна. Те се откъснаха от народа. А всяко откъсване носи поражение. Вазов остана с народа. Остана при земята като Антей и удържа в битката. Забележете четиримата от „Мисъл“ паднаха наскоро един след друг. За седем години нямаше нито един. Бяха хвърлили всичко. Използуваха всичките си резерви — и морални, и физически — и грохнаха. А онзи дъб от Сопот, той смучеше дълбоко от майката земя и не се откъсна от нея никога. Но и никога не допусна студент, учител или читател до себе си. Стоеше винаги на почетна дистанция, дори от братята си. И с тях не беше никога интимен. Четох наскоро как брат му Борис разказва, че му писал и преписвал нещо от „Престолът“ или друга някоя драма, не си спомням добре. Той, Борис, помагал на брат си — парадокс Вазов стоеше далеко от близките си, той бе самотен, нещастен, но велик човек. А на великия човек не са позволени земните радости като на обикновения. Това му е компенсацията на обикновения човек — да живее днес за днес. А този, който остава да живее във вековете, той ще страда, ще самотува, ще се мъчи. . . Мъчи се като Балзак — за да надживее вековете — и ги надживява.

Студентът по литература трябва да изучава писателя, да му се възхищава, но не и да се среща с него. Да си писател е велико, недостижимо звание. Писателят — това е необикновено явление. Той може да пресъздава светове, да разрешава най-сложните човешки проблеми, да ги разплита и заплита, да създава нови минове, нови общества. Това са те творците, като бога, които за шест дни създават свят. . . Но на седмия ден не си почитав, а пак творят. . .

Аз много се разпущам, много се отвлечам, но вие ще разберете мисълта ми добре. . . Иван Хаджийски ми разказваше един ден как плакал като дете, като видял един свой учител, негов любим учител, немошен и низвергнат, който бил паднал на улицата в калта и никой не му помогнал да стане. Той бил пиян. Ръцете му силно треперели. Бил се провалил. И този учител — неговият идеал в миналото, се върдала в калта. Лошо. Страшно. А представяте ли си, читателят да види любимия си автор в калта? Да види паднал, пиян писател. Не!

(Тъжно клати глава, мръщи се.) Това е наистина много неприятно. Много ужасно. . . (Търка челото си.)

— Ще ви кажа, че ние не познаваме добре Стаматов, писателя. . . Той е голям писател. Много голям талант. Но това негово пиянство го погуби. То уби репутацията и на много други наши писатели. Хората по кръчмите, където пиеше, го гледаха и си казваха „Всички са такива“.

— Може ли ти, който си духовен наставник и творец, бивш офицер, бивш юрист и съдия, да паднеш толкова ниско? Не може. Затова онези, които знаеха цената и призванието си — щом стигнаха дъното и се самоубиваха. Затова именно се самоуби и Есенин. Затова се самоуби и Яворов. Те стигнаха дъното — те видяха бездната. И сложиха край. Виновни ли са? Не. Те са велики и в смъртта си — защото не искат да стават жалки. Човек е най-страшен, когато стане жалък. Аз съжалявам за един професор като Борис Йоцов. Ама и той стана жалък. Жалък слуга. Жалък изпълнител на чужда воля. Не може така. Човек не бива да стига никога до жалко положение. Стигнеш ли до него — по-добре смъртта. Тя е по-велика.

Черквата порицава самоубийството.

Тя не погребва самоубийците.

Не е права. Човек, за да запази достойнството си, умира сам. И на него трябва да му е простено. Говорим един ден с Кремен за Яворов. Той го познава добре. Но не знае душата му. Външно го познава, а не вижда, — че душата на поета е като една пустиня и една райска градина. На единия край е пустинята — на другия градината.

Поетът се движи между тези две крайности. И ако съумее като Вазов да не стига до пустинята, това е щастие.

Но попадне ли като Димчо — от градината в пустинята. . . Горко му. Ще замине на фронта. Самотата и липсата на истински приятели го тласка към бойното поле. Той беше умен. Той знаеше какво нещо е войната и отиде. Смъртта трябваше да се намери. Ако не бе отишъл там, щеше да намери смъртта тук, в София. Но той беше благороден и честен и отиде да умре на бойното поле. Защото поетът, човекът на литературата не може да не бъде честен. Безчестните ставаха или директори на вестници, или пък началници на кантори. Литературата не търпи безчестие, както водата маслото. Тя остава долу, маслото изплува отгоре. . . Бъркай я, блъскай — така си остава. Когато Боян Пенев започна своите страшни атаки срещу българските писатели, аз му казах в един приятелски разговор, на четири очи:

— Големите изисквания, които ви предявявате, не са винаги на мястото си. Защо? Защото ние сме на едно ниво. Еталонът, който предявявате, е много голям. Яйцето минава през халката. Трябва да се съобразяваме с времето и с хората.

А времето е жестоко.

Читателите са малко, талантите много.

И те почват да се самоизяждат.

Кой ще се наложи?

Който е най-надарен и най-упорит. Две велики сили са творчеството.

Димчо Дебелянов, ако живееше в наше време, с неговата свитост и стеснителност не би могъл да изкара хляба.

Това са хора, които не могат да допуснат, че ще ги ругаеш, ще ги обиждаш, накрая ще ги караш да си правят самокритика. Не. Това е недопустимо за тях. — Писателят винаги си прави самокритика, но насаме. В къщи — пред чашка вино или чай. Когато легне да спи. Той сам се самоизяжда и саморазнишва, но не иска това да става пред хората. Де сте чували, вие, драги Топалов, господ или светия да се самобичува и да се критикува. Черквата е горила за подобни ереси. А ние, боговете на духа, ги караме да се самокритикуват. (Разхожда се малко нервно. Сяда.)

— Ще ви дам такъв един пример. Когато бях в Москва, ходех по антикварните книжарници и купувах ценни стари книги. Касиерът на Министерството на външните работи ме смъбра — да не се излагам по този начин. Не съм го споделял с никого. Той, чиновникът, дето е назначен там по милост, с ходатайство, ще критикува учителя си, професора си. Аз съм му бил учител. Обидно е.

Няма по-изтерзана душа от душата на писателя, на твореца.

Седи той на масата, пие, но не му е сладко. Друго мисли той, друго.

Докато издавах моето списание, аз правех-струвах за него мислех. Не защото от него ми излиза хлябът. Един хляб лесно може да се спечели, но там влагах аз своето аз. Там се извивах аз като човек. Това е моята кръв, моят свят.

А да нарушиш света на един писател, то е кошунство. И разбирам мъката на Тарас Шевченко, когато са го изселили и са му забранили да пише. Това е най-страшното наказание. Значи руският царизъм е знаел какво прави и кого как да накаже. Все едно да ти отрежат ръцете. Шевченко е голям, много голям поет. Но поет в зачатък — той не е могъл да каже всичко, което може, защото десет години е бил с отрязани ръце. . . У нас, в България, такава участ не е имал нито един поет освен Яворов, когато ослепя. Той е бил на огъня на Шевченко и дори на по-ужасни страдания. Защото Шевченко е могъл тайно да пише. А Яворов не. И затова побърза да се самоубие.

Ние, в университета, трябва да се стремим да възпитаваме хора оптимисти. Хора мъжествени, хора силни и пригодни за живота — с голям, много голям пиетет към духовното, към духовните наставници. Учителите, професорите, писателите, художниците — тези хора ще възпитават, но от известна дистанция. Когато аз остаряя, когато започна да ставам жалък — няма да ви приема в къщата си. Не искам да развалите хубавите си впечатления (ако ги имате) от мене. Не. Ще останем разделени и далеко един от друг. Но учителите по литература, професорите по българска литература — те трябва да дружат с писателите. Да бъдат винаги с тях. Това повдига техния авторитет пред учениците и студентите. Едно е да се говори отвлечено за Елин Пелин. Друго е да се каже: „Когато разговаряхме с Елин Пелин или с Йовков. Макар че Йовков не разговаряше с никого.

— Имал ли е и той приятели?

— Не. Той беше като Вазов и Яворов — нямаше приятели. Имал е може би събеседници. Но приятели не. Духовният наставник, какъвто беше той, той, който създаваше един свой свят, той не може да намери приятели.приятели стават тези, които са равни един с друг. Поручик с поручик — капитан с капитан, — но генерал и поручик не могат да бъдат приятели. Генералът си е генерал — поручикът поручик. Той може да му бъде само адютант, но не и приятел. Спиридон Казанджиев беше само събеседник на Йовков, но не и приятел. Елин Пелин има почитатели, той няма приятели. Лъвът не може да има за приятел кученцето или котката. Той си е лъв. Елин Пелин е по-интересен откъм вътрешния си духовен живот, а не откъм външния, който ние виждаме, който описваме. В разговорите, които водите с хората, драги, гледайте да откривате вътрешното, дълбокото, голямото — непознатия свят на твореца, а не външните му белези. Дълбок като писател е Каралийчев, но е затворен. Идете при него.

— Чилингиров?

— Не може да се сравнява с Каралийчев. У Каралийчев има дълбочината на земята. У Чилингирова има плиткостта на политиката, на вестникарската статия. Той се обърка с тази политика. Обърка се, казвам, и не можа да разбере едно — че политиката изгаря човека най-бързо и за творчеството не му остава време. Огънят му е изгорял на политическата клада. Това точно погуби Чилингирова — един безспорен талант. Димо Кьорчев и Веселин — Тодор Влайков също изгориха огъня си на политическата клада. Сърцата им опустяха. Изсъхнаха. Сбръчкаха се. И те станаха нишожни пионки в политическата шахматна игра. Докато в литературата те щяха да бъдат поне капитани.

Аз възвеличих твърде много пред вас Иван Хаджийски, нали? Но той си остана генерал в социологията. А това би трябвало да бъде стремлението на всеки творец, където и да е — да си остава офицер и да гони генералските пагони. Хаджийски заби плуга си в една бразда — и гони все тази бразда. И по тази бразда на социологията стигна до генералския чин. Но. . . (дълго мълчи) — Лутането погубва творците. Хората, които се лутат много, загубват всичко. Лилив задълба само в поезията — и стана генерал. Съперници той няма в стиха. Жалко, че не се залови със сонетите — би написал чудесни сонети. Той греши, че стои в театъра — там не е за него. Там има ежби — а той не е по ежбите. Там има страсти, а той е човек на поезията. . . Нито влиза в ежбите, нито в страстите, а стои около тях и те пърлят крилцата на музата му. . .

— Но вие искате поетите да бъдат в нирвана ли?

— Не ме разбрахте добре. Не в нирвана. Нирвана няма. Има живот. Те трябва да гледат преди всичко изкуството си. Всичко, което ги отклонява от този им път, от това им призвание, да се махне. Или те да се махнат от него. Както Яворов. Лора се изпречи на пътя му. И започна да му пречи. Да проваля призиванието му. Поетът иска само една стаичка. Кора хляб, чаша вино или чиния супа, не повече — и повече спокойствие — да твори. Друго не му трябва. Земните работи не го влекат. Не го засягат. Това искаше Димчо, това искаше Яворов от живота. Жената обаче иска мебели, къщи, градини, разходки. Тя иска най-важното — спокойствието и времето на поета. Той не може да ги даде и конфликтът е готов. Яворов не съумя да скъса веднага, хиляди въжета на обществото го омотаваха и той загина. А искаше само стая да твори, нищо друго. Аз го познавах добре. Мил човек беше той.

— Хаджийски имаше и семейство, и грижи и пак твореше.

— Тук вече навлизаме в друга тема. Да, той твореше, но колко много би дал, ако имаше свободно време, пари и сигурно бъдеще на семейството си. Просто някой да меценатствуваше над него, както сега държавата. Нямаше кой. Тогава бъдете уверени, той щеше да напише сто пъти повече книги. И ние ще имаме психология на писателя, на поета, на журналиста. . . Той щеше да остави още много ценни неща, които пропаднаха заедно с него в гроба.

(Михалчев ме помоли да го свържа с хората, които са присъствували при смъртта на Хаджийски.)

*

(Помолих Славчо Доброславски, който е бил с Хаджийски на фронта, да се обади на професор Михалчев, да поговорят с него. Той обеща. И разговорът ни започна за случайностите в живота и в историята. Доброславски се беше обадил на Михалчев.)

— Изявних си още някои неща. . . Просто нелепост. . . Нелепа смърт. . . Понякога си мисля, че има известно предопределение в съдбата на хората. Погледнете портрета на Хаджийски — сякаш има нещо предопределено, че този човек няма да живее дълго. Същото виждам и в лицето на Маяковски. . . Вие ме попитахте онзи ден за бъдещето на нашата литература и философия. Мисля, че такива разговори са полезни и вредни. Пророците винаги са грешили, защото са гледали от своите аскетически позиции. За философията не знам, но за литературата знам, че тя има какво да прави. И ще го прави въпреки всичко. Боя се само да не я спъне техниката. Човек, който цял живот се среща с машини, който изкарва хляба си от машини, се машинизирва. Той трябва да римува бензин с мишелин (смее се), а това е вече гибел за поезията. Ще се даде път на поезията без рима, без мисъл, но с такт на мотор. . . Нещо съм неразположен. Може би разговорът с Доброславски да ми е подействувал. Да се видим утре.

(На масата му видях „Анти-Дюринг“ и един том от Маркс. Той ги постави на края на бюрото си и остана сам.)

*

— Литературните списания са, които определят в главни линии насоките на литературата. Изкуство без списания е обречено на закъняване и загниване. Ако бих имал възможност, бих позволил на всеки курс по литература в университета да си издава свое собствено списание.

Всеки може да защити своите идеи, своята философия, своята мисъл и разбиране само в списанието си. И сега, когато виждам, че икономисват хартия за сметка на списанията, не разбирам кой ги прави тия неща? Що за слаба далновидност? Ами че списанието е прозорец, през който поглеждаш и се оглеждаш в света. Там ти изявяваш себе си. Хаджийски искаше да основава свое собствено списание — да привлече там учени и поети, писатели и мечтатели — хора, които гадаят в бъдещето. Но не го осъществи. Най-трудно си пробива път у нас едно интелектуално списание — говоря за миналото. Трудно беше, много трудно. Имената не привличат читателите, а четивото. Затова тайната на успеха на всяко едно списание е да има интересно четиво. Да се пише на жив, цветист език — дори и научно произведение да бъде, — на красив, образен, чист български език. Народът обича краткостта. Народните песни са кратки, затова се пеят винаги. У нас висок ценител на чистия език е Ефрем Каранфилов измежду младите, които обаче не ще го оценят, защото много високите изисквания плашат авторите. Те искат критиката да бъде на тяхното ниво, нож за дини от техния бостан. . .